

Н.М. Левицька

Національний університет харчових технологій, м. Київ, Україна

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКЛАДАЧІВ-ГУМАНІТАРІЇВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (XIX – початок XX ст.)

У статті досліджено матеріальне становище науково-педагогічних працівників гуманітарних вишів протягом XIX – початку XX ст. Порівнюється матеріальне забезпечення викладачів за дією різних університетських статутів, а також професорів та молодшого викладацького складу.

Постановка проблеми. Наприкінці XIX – на початку XX ст. набуло суспільного звучання й стало частиною вимог реформи вищої школи питання про справедливу оплату праці професорів і викладачів. Мова йшла не тільки про недостатність коштів, що їх влада відпускала на оплату науково-педагогічних працівників, а й про явну недооцінку нею значення професорської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням матеріального забезпечення викладацького корпусу вишів тією чи іншою мірою займалися дослідники різних історичних періодів. Ми відмітимо найвагоміші праці: Г. Касьянова («Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет»), Н. Шип («Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк»), С. Стельмаха («Професорська корпорація Київського університету в XIX – на початку XX століття: спроба створення колективного портрету»), Г. Щетинина («Послужные списки как исторический источник: О составе профессоров пореформленной России»), Г. Додонової («Соціально-правове становище наукової інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.»), О. Іванова («Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г.»), Г. Самойленка («Вчені-філологи Ніжинської вищої школи») та ін. У цілому ця проблематика залишається недослідженою, надто в контексті методологічних переваг модерної історіографії.

Мета даної статті – з'ясувати рівень матеріального забезпечення викладачів-гуманітаріїв ВНЗ протягом XIX – початку XX ст.

Матеріальне становище викладачів протягом усього XIX ст. було незадовільним, їхня праця оцінювалася вкрай низько. Тому брак матеріальних коштів, боротьба за виживання змушували шукати додаткові заробітки. Особливо незадовільним було матеріальне становище молодшого викладацького складу – приват-доцентів, асистентів, лекторів. Зарплати вистачало лише на те, щоб звести кінці з кінцями. А так званих квартирних грошей вистачало лише на одну кімнату. Тому викладачі користувалися квартирами без зручностей, нерідко розташованими далеко від навчального закладу. Хоча на початку 1880-х рр. матеріальне становище професорсько-викладацького складу трохи поліпшилося, проте воно не забезпечувало нормального існування родини, що змушувало викладачів, як і раніше, шукати додаткові джерела прибутку.

Щоб якось полегшити долю професури, в університетах була введена система «професорського гонорару», суть якої полягала в тому, що студенти платили професорам за читання лекцій і проведення практичних занять. Ця сума була додатковою до основного окладу. Система гонорарів повинна була стати основою конкуренції серед викладачів. Але на практиці вона часто призводила не до конкуренції, а до ворожнечі між виклада-

чами. Студенти сплачували «гонорарні гроші» викладачам з розрахунку 75 коп. за тижневу годину на медичному факультеті і один карбованець – на інших факультетах [1, с. 22]. Отак, уряд хотів заохотити викладачів працювати більше – адже відомі випадки, коли один професор читав лекції одночасно в п'яти місцях. Однак, як виявилось, гонорари залежали не від якості лекцій, не від популярності професорів, а від загальної кількості потоків та обов'язковості тих чи інших лекцій. Тому професори-медики опинилися у виграшному стані, так само, як і професори, які читали обов'язкові курси на інших факультетах. До них повинні були записуватися всі студенти, тоді як багато студентів відвідували необов'язкові, але цікаві факультативні курси, за які вони не платили професурі грошей. Проіснувавши 13 років, ця система була скасована [1, с. 22].

Ніжинський історико-філологічний інститут ім. кн. Безбородька був єдиним вищим навчальним закладом в імперії, що знаходився в провінційному містечку. Це давало певні пільги як викладачам, так і студентам. Професорсько-викладацький склад інституту мав 25% надбавки до зарплати і фіксоване відшкодування витрат на харчування та проживання (крім тих, що мешкали в казенних квартирах). Першим директором НІФІ був М.О. Лавровський, професор Харківського університету. Він залучив на посади професорів талановитих вчених: А.С. Будиловича, Р.Ф. Брандта, М.Л. Грота. Пізніше тут працювали Є.В. Петухов, історик В.І. Савва, М.Н. Бережков. Серед відомих випускників були: білоруський вчений Ю.Ф. Карський, історик М.С. Державін, ще один відомий вчений В.І. Резанов [2, с. 517-518].

В інституті було мало викладачів із вченими ступенями. Але й серед них траплялися доктори та магістри. Так, у 1870 – 1880-х рр. на посаді професора і наставника працював М.Я. Аристов, професори М.М. Бережков, А.О. Брок, В.В. Качановський, А.В. Добіаш, Г.Е. Зенгер [3, с. 86].

Матеріальне забезпечення викладачів покращало наприкінці ХІХ ст. У цей період професура вважалася уже досить забезпеченою. У середньому, професор отримував 3000 крб на рік. Зокрема, ординарний професор кафедри російської історії, доктор В. Антонович мав жалування 2400 крб, столових – 300 крб, квартирних – 300 крб, тобто власне 3000 крб на рік [4, с. 542]. Таку платню отримували й інші професори. Крім того, статутом 1884 р. встановлювалися гонорари, тобто платня, яку вносили студенти за слухання лекцій. Вона складала карбованець за тижневу годину на півріччя. Система гонорарів мала на меті стимулювати конкуренцію, оскільки один предмет могли читати кілька викладачів. Гонорар розподілявся між викладачами в залежності від кількості студентів у кожному університеті, від розподілу студентів по факультетах, курсах, а також від кількості звільнених від платні за слухання лекцій. Існувала практика, за якої професорський гонорар у Київському університеті був набагато вищим, ніж в інших університетах, бо в цьому університеті було більше студентів. Отак, із 1887 по 1896 рр. у Київському університеті навчалася в середньому 2100 студенти на рік, коли у Харківському – 1180, у Новоросійському – 590. А ще дуже нерівномірним був розподіл студентів по факультетах. Це призводило до того, що визначалися вигідні й невигідні для викладачів факультети й кафедри. Професори юридичного та медичного факультетів отримували платню набагато вищу, ніж професори інших факультетів [5, с. 20-21].

Середній розмір професорського гонорару в Харківському університеті у 1887 – 1896 рр. складав 282 крб 60 коп. за півріччя, а приват-доцентського – 41 крб 69 коп. Найвищий середній піврічний гонорар у Харківському університеті отримували професори юридичного факультету – 421 крб 11 коп., а найнижчий – професори історико-філологічного факультету – 26 крб 38 копійок. 85,7% викладачів історико-філологічного факультету отримували до 50 крб гонорару, 14,3% – 100 крб, тоді як на юридичному і

медичному таких малих гонорарів взагалі не було, 11,1% викладачів юридичного факультету отримували 200 – 250 крб гонорару, 33,4% – 250 – 400 крб, 33,4% – 400 – 550 крб, 16,9% – 550 – 700 крб, 5,5% – 700 – 850 крб [6, с. 10-12].

На прикладі Харківського університету бачимо, що оплата праці викладачів була невеликою і несправедливо розподілялася, а система виплати гонорарів – досить незручною для студентів, бо платня за слухання лекцій залишалася для більшості з них надзвичайно високою. Система гонорарів призводила до розладу спеціальних коштів університетів і до погіршення стану навчально-допоміжних закладів. Також вона призвела до розладу й погіршення психологічної атмосфери в навчальних закладах.

На відміну від системи гонорарів, яка викликала гостру критику серед викладачів, статті Статуту 1884 р. щодо пенсійного забезпечення сприяли соціальному захисту, сприймалися позитивно. Ті з викладачів, які за вислугою 30 років залишалися викладати як позаштатні заслужені ординарні професори, отримували пенсію 3000 крб і винагороди за лекції. Так, заслужений ординарний професор, дійсний статський радник В. Демченко мав (крім пенсії) 1200 крб, як винагороду за лекції, а ректор Духовної Академії – 4200 крб на рік [7, с. 17].

Про достатній рівень матеріального забезпечення викладачів на початку ХХ ст. свідчить той факт, що багато з них під час канікул мали можливість дозволити собі поїхати лікуватися за кордон. За період з 24 січня 1904 р. до 7 лютого 1905 р. було подано 200 заяв на дозвіл такої відпустки службовцям Київського навчального округу [8, с. 10].

Для сприяння діяльності існувала практика присудження премій за наукові праці. У 1905 – 1906 рр. у КДА було премійовано 176 осіб, зокрема й професор О. Дмитрієвський (400 крб) за твір «Ставленник», кандидат богослів'я А. Сльчуков та ін. [9, с. 593].

Але наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., у зв'язку з інфляцією, встановлені в 1884 р. оклади знецінювалися. У доповідній записці Ради Київського університету до Міністерства народної освіти зазначалося, що велике значення для поліпшення організації університетів має підвищення окладів професорам у 2 – 3 рази, бо протягом кількох десятиліть оклади не змінювалися, а інфляція була. Найнеобхідніші предмети споживання подорожчали приблизно вдвічі. Якщо в Києві у 1863 р. м'ясо коштувало 5 – 6 коп. за фунт, то у 1901 р. – 12 – 13 коп. За невелику (5 – 6 кімнат) квартиру потрібно було вже заплатити 1000 – 1200 крб, замість 400 – 500 крб [10, с. 33]. Аналогічна ситуація була характерною і для інших міст. Це стало причиною незадоволення професорсько-викладацького складу своїм статусом. Тому реформа вищої освіти на початку ХХ ст. передбачала і підвищення окладів викладачам.

Щодо пенсійного забезпечення, то за університетським статутом 1884 р. при вислужі 25 років пенсія професора і доцента складала 80%, а після 30 років – 100% окладу [10, с. 35]. Крім пенсій професори й доценти мали інші джерела прибутку. Згідно з параграфом 79 Статуту, вони, після звільнення з університету на пенсію, мали право, з дозволу Ради й опікуна, користуватися університетськими посібниками й читати лекції. Однак ці джерела прибутку підлягали суворому контролю [11, с. 134-136].

На роботу запрошували й іноземних викладачів. Відповідно до параграфа 140 Статуту, запрошені з чужих країв викладачі мали право при першому в'їзді до держави привозити з собою або виписувати після того протягом року різні речі й пожитки безмитно на суму мита 900 крб. У цю суму не включалися мита з привезених самими викладачами речей, які підлягали безмитному пропуску при пасажирях, що в'їжджають через кордон. Так само як з навчальних посібників, під якими малися на увазі книги, інструменти, географічні карти, що їх без усякого обмеження дозволялося провозити через кордон як запрошеним до університетів вченим іноземцям, так і вітчизняним викладачам, що поверталися на батьківщину. І взагалі подорожуючим у чужих краях за раху-

нок уряду вихованцям університетів. Згідно з параграфом 141 Статуту, іноземні викладачі після звільнення із ВНЗ мали право виїжджати повсякчас за кордон без плати мита за власне майно, що вивозилося ними [11, с. 137].

Викладацький склад духовних закладів також мав права на отримання допомоги та пенсій. Тим, хто сумлінно прослужив 25 років, встановлювалася пенсія у розмірі 50% окладу, 25 років і більше – 100%.

У гіршому становищі були приват-доценти, адже вони не перебували на дійсній службі, і тому не отримували постійної штатної винагороди. Статут 1884 р. не встановлював кількість приват-доцентів ВНЗ. Кількість посад професорів в університетах була визначеною: 50 – ординарних, 23 – екстраординарних. Для порівняння, у складі Київської Духовної академії було 8 ординарних професорів, 8 екстраординарних та 8 приват-доцентів.

Оскільки посади штатних доцентів ліквідовувалися, то зменшилася на 16 одиниць загальна кількість штатних посад в університетах. Чисельність професорських посад зростала. Проте штати не були повністю укомплектованими. Щоб поліпшити ситуацію, згідно з розпорядженням профільного міністра, екстраординарними професорами призначалися особи, які не мали докторського ступеня. Поліпшенню ситуації сприяло також те, що частина професорів працювала позаштатно. Таке право надавалося професору після 30-ї служби, тобто після виходу на пенсію. Але й ці заходи не розв'язували кадрового питання. Так, у Київському університеті з 1884 р. до 1894 р. кількість приват-доцентів зросла з 16 до 40. Та все ж нестача викладачів відчувалася дуже гостро. Стосувалося це передусім історико-філологічного факультету, де більшість викладачів були магістрами.

На 1 січня 1887 р. на історико-філологічному факультеті університету св. Володимира викладали 6 ординарних (із них один позаштатний), 5 екстраординарних професорів, 7 приват-доцентів і 3 лектори. З 11 професорів 8 були докторами, 3 – магістрами. А із 7 приват-доцентів лише 4 були магістрами. Персонал юридичного факультету складався з 7 ординарних (з них 3 заслужених, позаштатних), 2 екстраординарних професорів, 3 приват-доцентів [12, с. 1-4].

Університетський Статут 1884 р. найбільших збитків наніс історико-філологічній освіті саме в університетах. Було відмінено поділ історико-філологічних факультетів на 3 відділення: історичне, слав'яно-руське та класичне. Міністерство посилялося на брак викладачів стародавніх мов у гімназіях, тому встановило основним предметом протягом 4 навчальних років стародавні мови, стародавню історію і міфологію.

Студенти могли закінчити університет, не прослухавши таких «не обов'язкових» курсів, як історія Росії, російська мова і література, слав'янське мовознавство. Історико-філологічна освіта втрачала свій загальноосвітній характер. Така перебудова викликала відтік студентів. На цей факультет Харківського університету в 1885 р. вступило 26 студентів, у 1886 р. – 18, у 1887 р. – 10, у 1888 р. – 7 [13, с. 305]. Професорсько-викладацький склад виявляв невдоволення. Викладачі підтримали протести студентів проти регресивно-згубних змін. У 1889 р. міністерство змушене було відновити попередні структурні, організаційні порядки та порядок викладання на історико-філологічному факультеті.

Викладачами Вищих жіночих курсів при Київському університеті були переважно університетські професори. Ще у 1861 р. Рада Університету св. Володимира висловилася за допуск жінок до занять в університеті нарівні з чоловіками. 1876 р. професор В.С. Іконников увійшов до складу створеного при Київському університеті Комітету з влаштування у місті вищих жіночих курсів. Володимир Степанович фактично став одним із фундаторів вищої жіночої освіти в Україні. Саме завдяки йому через 2 роки розпочав освітню/просвітницьку місію перший на її території ВНЗ для жінок – Київські вищі жіночі курси. В.С. Іконников став завідувачем цих курсів. Курси утримувалися виключно на платню

за навчання і на громадські пожертви. Уряд на утримання жіночих курсів коштів не відпускав. Як уже зазначалося, викладали на курсах професори університету: В.Б. Антонович (читав курс російської історії), Ф.Я. Фортинський (історія середніх віків) та ін. [14, с. 19-28].

У період політичної реакції 1880-х рр. уряд ліквідував вищу жіночу освіту. У 1889 р. курси припинили своє існування. За роки їхньої роботи здобули освіту більше 1000 жінок [15, с. 49].

У 1906 р. роботу Київських вищих жіночих курсів було відновлено. Через рік у складі курсів, окрім історико-філологічного і фізико-математичного відділів, відкрили юридичний. Навчальні плани курсів відповідали університетським. Викладали на курсах здебільшого професори університету [15, с. 51].

З 1885 р. професори Новоросійського університету також почали боротьбу за відкриття Вищих жіночих курсів в Одесі. Та лише в 1903 р. професори: М.М. Ланге, Є.М. Щепкін, І.В. Слешинський та інші, підтримувані громадськістю, домоглися їхнього відкриття. Директором довгий час був М.М. Ланге. У різні періоди тут викладали такі відомі вчені, як Г.І. Танфільєв, Б.Ф. Веріго, О.І. Томсон, Б.М. Ляпунов, Є.А. Кирилов та багато ін. [16, с. 24].

Засновником Вищих жіночих курсів у Харкові, які були відкриті у 1907 р., був професор кафедри ботаніки Харківського університету В. М. Арнольд. Функціонувало 2 факультети – фізико-математичний (з природничим і математичним відділеннями) та історико-філологічний (історичне і філологічне відділення). На харківських курсах працювали професори університету: В.П. Воробйов, О.М. Нікольський, Д.Н. Соколов, Т.П. Кравець, Д.А. Рожанський, Л.В. Рейнгард [17, с. 121-127].

Протягом перших років існування Вищих жіночих курсів університетські професори читали лекції безкоштовно, а також передавали у фонд курсів гроші за читання публічних лекцій. Усі роки роботи курсів наукова інтелігенція боролася за зрівняння їх у правах із університетом і боротьба ця завершилася певним успіхом аж у 1912 р. [18, с. 34].

Складна проблема викладацьких кадрів виникла у Новоросійському університеті. На 1 січня 1904 р. не вистачало 14 ординарних і 5 екстраординарних професорів. Особливо це стосувалося кафедри історії західноєвропейських літератур (з січня 1898 р.); римського права (з вересня 1898 р.), історії російського права (з жовтня 1899 р.), поліцейського права (з жовтня 1902 р.), громадянського права (з червня 1903 р.) [19, с. 9]. Ця проблема гостро торкалася кафедр юридичного факультету. Як у Київському, так і в Новоросійському університетах деякі штатні викладачі не мали вищого ступеня доктора.

Порівнюючи штатні показники Новоросійського університету з попередніми роками, варто відзначити, що кількість викладачів у цьому ВНЗ поступово збільшувалася. На 1 січня 1904 р. на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету працювало 9 ординарних і 5 екстраординарних професорів, 4 лектори іноземних мов. На юридичному: 6 ординарних і 2 екстраординарних професори [19, с. 10-11].

Уряд вживав заходи щодо заохочення викладачів ВНЗ, зокрема й гуманітарного профілю. Це підтверджується запровадженою системою нагород викладачів орденами за відмінну службу. 1905 р. у Київському університеті було нагороджено орденами імперії 32 викладачі: орденом Святої Анни першого ступеня – 2 особи, другого ступеня – 5, третього ступеня – 4, орденом Святого Станіслава другого ступеня – 5 осіб, третього ступеня – 3 особи, орденом святого Володимира третього ступеня – 4 особи, четвертого ступеня – 6 осіб, усього – 32 ордени. Серед нагороджених був заслужений професор кафедри цивільного права, доктор В. Демченко, який раніше був нагороджений орденом св. Станіслава першого і другого ступенів, св. Володимира третього і четвертого ступенів, св. Анни другого ступеня, у 1905 р. – св. Анни першого ступеня [20, с. 100].

Показовим є те, що при вислузі років наприкінці XIX ст. надавалися чини (до цього часу вище капітанського рангу не піднімалися). Так, професори й академіки вирости в чинах і досягли полковницького й генеральського рангів. Ректор університету мав право претендувати на чин дійсного статського радника, що відповідало чинові генерал-майора. І зверталися до нього відповідно: «Ваше превосходительство». До кінця століття заслужений професор міг дослужитися вже до чина таємного радника. Однак, у зазначений період університетська професура не сприймалася як прошарок, що належать до вищого, привілейованого суспільства.

Усе ж маємо підстави думати, що російський уряд цінував викладачів, які наполегливо й сумлінно служили освітянській справі, про що свідчить практика присвоєння чиновницьких звань, нагородження орденами. Це стимулювало до плідної діяльності, позитивно впливало на громадську думку.

Умовою успішної наукової та викладацької діяльності були відрядження професорів за кордон, їхніх помічників та приват-доцентів. Отак, у 1901 р. були відряджені за кордон на тривалий час приват-доценти Новоросійського університету В.Ф. Лазерський (з 1 червня 1903 р. по 20 серпня 1904 р.), В.М. Твердохлебов (з 1 червня 1903 р. на два роки) [21, с. 1-24]. На коротший термін було відряджено протягом 1903 р. 30 професорів і 13 інших осіб. Серед них – професор богослов'я А.М. Клітин, професор В.В. Підвисоцький та ін. [4, с. 121].

Крім того, розповсюдженою була практика відряджень у межах імперії. Викладачам, які вдосконалювалися за кордоном, на сторінках «Университетских известий» надавалося місце для звіту про відрядження. У 1880 р. на шпальтах цього видання звітував відомий професор М.В. Володимирський-Буданов.

Висновки

Отже, досить високий рівень матеріального забезпечення, гарантії пенсій, ряд інших пільг створювали умови для плідної творчої діяльності. Але разом з тим, влада пильно стежила, щоб викладацька діяльність не виходила за межі офіційної ідеології. Так, в Статуті прав духовних Академій було записано, що викладачі повинні свою діяльність проводити виключно в православному дусі, в напрямку готовності служити церкві. До того ж особливо оговорювалося, що будь-які відступи від цього правила не можуть бути терпимі. Не допускалися відступи від офіційної ідеології і серед університетських викладачів. Це особливо позначалося на діяльності гуманітаріїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аврус А.И. История российских университетов: очерки / Аврус А.И. – М., 2001. – 216 с.
2. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990.
3. Историко-филологический институт князя Безбородько в Нежине. 1875 – 1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин : Типо-литография М.В. Глезера, 1900. – 120 с.
4. Список лиц, служащих по ведомству МНП 1893 – 94 уч.г. – СПб., 1893. – 542 с.
5. ДАК. – Ф. 16, спр. 33. Про призначення стипендій в університеті св. Володимира. – Арк. 20-21.
6. Записки Императорского Харьковского университета. – 1898. – Кн. 1.
7. Объяснительные записки к проекту устава православных духовных Академий.
8. ЦДІАК. – Ф. 707, оп. 62, спр. 14. Про рівень матеріального забезпечення викладачів на початку XX ст. – 112 арк.
9. Труды Киевской духовной академии. – 1906. – № 12.
10. Доклады комиссии МНП. – 1901.
11. Чиненный А. Университетский преподаватель: XIX век / А. Чиненный, Т. Стоян // Высшее образование в России. – 1999. – № 3. – С. 134-136.
12. Личный состав университета св. Владимира к 1 января 1887 г. – Университетские известия. – 1886. – № 12.
13. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 – 1905). – Харьков, 1906.

14. Проект Положения о Высших женских курсах и их штаты // Доклад секции... – С. 19-28.
15. Проект Положения о Высших женских курсах, учрежденных в Киеве. – К., 1878. – 49 с.
16. Правила для слушательниц Одесских женских педагогических курсов. – п. 16.
17. Малинко И.Г. Деятельность высших женских курсов на Украине (конец XIX – начало XX вв.) / И.Г. Малинко // Вопросы истории СССР. – 1984. – Вып. 29. – С. 121-127.
18. Історія Одеського університету за 100 років. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 423 с.
19. Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1904. – Т. 99. – 157 с.
20. Киевский университет: Документы и материалы. 1834 – 1984 / [составители : В.А. Замлинский и др.]. – К. : Вища школа, 1984. – 191 с.
21. Университетские известия. – 1881. – 1 – 24 ноября.

Н.Н. Левицкая

**Материальное обеспечение преподавателей-гуманитариев высших учебных заведений
Надднепрянской Украины (XIX – начало XX в.)**

В статье исследовано материальное положение научно-педагогических сотрудников гуманитарных вузов на протяжении XIX – начала XX в. Сравнивается материальное обеспечение преподавателей под действием разных университетских уставов, а также профессоров и младшего преподавательского состава.

N.M. Levytska

**Material Maintaining the Lecturers-Humanists in Higher Educational Institutions in Dnieper Ukraine
(the 19th – Beginning of the 20th Century)**

The financial position of teaching staff of humanitarian universities during the 19th – beginning of the 20th century is investigated. Logistical support for the action of various university charters, as well as professors and junior faculty are compared.

Стаття надійшла до редакції 02.10.2012.